

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТАМИ-НАЗВАМИ НАПОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті представлено аналіз фразеологізмів з компонентами-назвами напоїв в українській мові. З'ясовано перспективи розвитку досліджень фразеологічних одиниць з різними компонентами в семантичному та етнокультурному вимірах. Визначено пласт українських фразеологізмів з компонентами-назвам напоїв та проаналізовано їх семантику. Досліджено етнокультурні особливості вище зазначених фразеологічних одиниць, виявлено їх національну специфіку.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, національно-мовна картина світу, внутрішня форма фразеологізму, символ.

Постановка проблеми. Мова – це одна з найголовніших знакових систем людини, найважливіший засіб пізнання. Люди використовують мову для того, щоб пояснити світ і сформувати ту чи іншу його модель. З одного боку, мова є всезагальним засобом спілкування, а з іншого, вона є тією диференціальною ознакою, яка відрізняє етноси один від одного. Тобто, мова передає всім своїм носіям спільний для них світогляд, який багато в чому відрізняється від світогляду носіїв інших мов. Більше того, мова виступає суспільним знаряддям, що формує людський потік в етнос, який утворює націю завдяки збереженню і передачі культури, традицій, суспільної самосвідомості певного мовного колективу [1: 191]. Оскільки спільноти людей відрізняються за світоглядними орієнтаціями, способом життєдіяльності, то мовні картини світу, створювані ними, є також відмінними.

У формуванні національно-мовної картини світу беруть участь усі мовні рівні, та все ж пріоритетним є лексико-фразеологічний, адже, на відміну від інших рівнів (фонетичного, граматичного тощо), він безпосередньо пов'язаний з об'єктивною дійсністю, є її віддзеркаленням [2: 262]. На думку В. Д. Ужченка, фразеологізми – це "специфічні мовні формули, картини світу із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінки всього суцього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації" [3: 8]. У деяких випадках культурну інформацію несуть в собі компоненти-назви предметів чи явищ національної культури, що входять до складу фразеологічної одиниці. Вони в самому своєму лексичному складі мають вказівку на сферу матеріальної чи духовної культури певного народу. Проте, у більшій кількості фразеологізмів культурна інформація міститься у їх внутрішній формі (ВФ). Як зазначає В. А. Маслова, внутрішня форма несе в собі такий зміст, який надає фразеологізмам етнокультурного забарвлення, тобто, їхнє значення можна інтерпретувати, враховуючи притаманні ментальності певного народу ціннісні стереотипи та установки [4: 70].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Різні компоненти фразеологічних одиниць неодноразово були об'єктом дослідження мовознавців. Відомі праці присвячені вивченню семантичних та етнокультурних особливостей фразем з соматичним компонентом (Н. О. Скоробагатько), зоонімічним (В. І. Бойко, Д. В. Ужченко), фітонімічним (О. А. Куцик), з компонентами-назвами одягу і взуття (Г. В. Купрікова) тощо. Наша увага спрямована на аналіз фразеологізмів з компонентами-назвами напоїв, які на сьогоднішній день не були об'єктом дослідження лінгвістів, що й зумовлює **актуальність** роботи.

Метою нашого дослідження є спроба проаналізувати семантичні та етнокультурні особливості фразеологізмів з компонентами-назвами напоїв в українській мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити пласт фразем з компонентами-назвами напоїв в українській мові, з'ясувати їх семантику;
- 2) проаналізувати етнокультурні особливості вище зазначених фразеологічних одиниць, виявити їх національну специфіку.

Матеріалом дослідження послужили фразеологічні одиниці з компонентами-назвами напоїв, зафіксовані в академічному "Фразеологічному словнику української мови" в 2-х томах за ред. В. М. Білоноженка, "Словнику стійких народних порівнянь" за ред. О. С. Юрченка, "Фразеологічному словнику польської мови" в 2-х томах С. Скорупки, "Фразеологічному словнику білоруської мови" у 2-х томах І. Я. Лепешау, "Фразеологічному словнику російської літературної мови" А. І. Федорова і "Фразеологічному словнику російської мови" за ред. А. М. Тихонова.

Виклад основного матеріалу. Формування кожної з націй відбувається у певних умовах, у першу чергу, маються на увазі природні умови, до яких вона поступово пристосовується. Як історичні умови, так і природно-географічні в однаковій мірі сприяють утворенню харчового комплексу (використання

певних продуктивних комбінацій, способи приготування страв і напоїв, смакові уподобання і т.п.) певного етносу. Ці фактори зумовлюють напрями сільськогосподарської діяльності, що впливає, у свою чергу, на усі процеси, пов'язані з харчуванням. Етнос поступово "звикає" до певних продуктів харчування, які становлять каркас, за допомогою якого люди вибудовують свій національно специфічний образ світу. Особливості національних традицій, пов'язаних із продуктами харчування, відображаються у мові, зокрема у фразеології. Актуальними у плані нашого дослідження є українські фраземи з компонентами-назвами напоїв. *Наній* – "це спеціально приготовлена рідина, призначена для пиття" [5: 5: 150]. Напої є невід'ємною частиною продуктів харчування людей і поділяються, у свою чергу, на алкогольні та безалкогольні. Тому умовно можемо диференціювати фразеологізми з компонентами-назвами напоїв на дві групи: 1) фраземи з компонентами-назвами алкогольних напоїв: *хміль*, *горілка*, *мед* (*мед-вино*, *мед-горілка*), *пиво*; 2) фраземи з компонентами-назвами безалкогольних напоїв: *молоко*, *квас*, *чай*. Розглянемо кожну з них детальніше.

Алкогольні напої, або як їх ще називають хмільні, мають свою історію виникнення і побутування в Україні. В старожитності, як і в теперішній час, було і є багато нагод для вживання хмільних напоїв: різні свята, дружні зустрічі, бенкети тощо. Тому маємо чимало українських фразем, в структурі яких наявний компонент *хміль* – "який-небудь п'яний напій" [5: 11: 97]. Фраземи із зазначеним компонентом характеризують різні стани алкогольного сп'яніння людини: *хміль ударяє в голову*, *хміль розбирає* – "хто-небудь починає п'яніти" [6: 747], *під хмільком*, *жарт*. – "у стані незначного сп'яніння" [6: 747], *хміль бродить у голові* – "хто-небудь п'яний, сп'янів" [6: 747]. Крім характеристики станів алкогольного сп'яніння особи, фраземи з компонентом *хміль*, також, позначають стан протверезіння – *хміль вийшов* (*вилетів*, *вивітрився*) і *виходить* (*вилітає*, *вивітрюється*) з голови у кого, кого, чиєї – "хто-небудь дуже швидко протверезився, став тверезим" [6: 747]. В інших слов'янських мовах фразеологічні одиниці з компонентом *хміль* мають подібну до українських семантику, але різняться компонентним складом: рос. *хмелінка бросилась в голову* – "у стані незначного сп'яніння" [7: 725], *во хмелю* – "у стані сп'яніння" [7: 725].

Протягом багатьох віків єдиним хмільним напоєм у східних слов'ян залишався *мед* (*мед-горілка*, *мед-вино*) – "легкий хмільний напій, виготовлений з цієї солодкої маси" [8: 358]. Вживався цей напій ще з праісторичних часів і аж до появи горілки. *Мед* був невід'ємною складовою будь-яких бенкетів і застіль, звідси й маємо в українській мові фразему *мед-горілку*, *мед-вино тити* (*кружатити*) – "бенкетувати, гуляти, розпиваючи різні напої" [6: 359]. Також напій *меду* асоціювався в населення з достатком, добробутом, про що свідчить фразема *жити як мед тити* – "дуже добре, в достатках, заможна" [6: 504]. На відміну від української, в польській мові фразеологізми з вище зазначеним компонентом мають зовсім іншу семантику, яка вказує на національну специфіку польської і нашої мови. Зі значень фразеологізмів *zalać*, *zalewać serce*, *sumienie*, *niepokój*, *nudę itp. miodem* – "заспокоюватися" [9: 2: 475], *zalać*, *zalewać głowę miodem* – "напиватися" [9: 2: 475] бачимо, що напій *меду* вживався поляками з метою розслабитися, заспокоїтися, забути про всі свої проблеми.

Поряд з *медом* (*медом-горілкою*, *медом-вином*) у слов'ян популярним хмільним напоєм було *пиво*. *Пиво* – "старовинний малоалкогольний напій, що виготовляється з ячмінного солоду й хмелю, іноді з ячмінно-просяної суміші" [8: 449]. *Пиво* виступає у слов'янських мовах символом злагоди, взаєморозуміння, тому кажуть укр. *з ним не зварити пива*, біл. *піва зварыш*, рос. *піва не сварыш* – "про неможливість порозумітися, домовитися з ким-небудь" [7: 720]. В українській мові маємо, також, фразеологізм *наварити пива* (*каші*) кому, який з самого початку свого існування означав влаштовувати сімейне торжество (весілля, хрестини), а його сучасне значення "починати складну, ризиковану справу, що може мати неприємні наслідки" [6: 406] є результатом семантичного розвитку первісного значення. Дослідник української фразеології В. Д. Уженко походження вище зазначеного фразеологізму пов'язує з парубочою грою-розвагою, яка називалася – "Кашу варити". Тобто, вислів *каші наварити* означало те саме, що "наробити колотнечі", як і *піва наварити* означає "наколобродити, набешкетувати" [6: 416]. Найбільше фразем з компонентом *пиво* зустрічаємо у польській мові, і в основному, з позитивною семантикою. Традиція польського пивоваріння одна з найстаріших у світі і бере свій початок ще з доісторичних часів. Сам процес варіння пива є досить складним і вимагає правильної технології його приготування. Тому у польській мові наявні такі значення фразем з компонентом *пиво*: *z tego piwa nie będzie* – "нічого з того не буде" [9: 1: 685], *piwo z sieczki warzyć* – "робити марно роботу, без толку" [9: 1: 684]. Також у поляків *пиво* асоціюється з молодістю та недосвідченістю: *mlode piwo burzy* – "молодість шумить, безумствує" [9: 1: 685], *mlode piwo musi wyszumieć* – "молодість повинна вийти" [9: 1: 685], *piwo, piwko się uchodzi* – "хтось робиться розсудливим" [9: 2: 421]. В білоруській мові більшість фразеологічних одиниць з компонентом *пиво* мають негативну семантику: *адпраўляцца* (*ісці*, *ехаць*) *да Абрама* (*да Абрагама*) *на піва* – "вмирати" [10: 1: 73], *піва не пераліўкі* – "серйозні або небезпечні для кого-небудь справи" [10: 2: 301].

З розвитком торгівлі та харчових технологій культурним атрибутом святкового застілья стає горілка. *Горілка* – "традиційний український міцний алкогольний напій, що є сумішшю винного спирту та води у

певній пропорції" [8: 145]. Проте, український народ, як і інші слов'янські народи, здавна не схвалює надмірного захоплення цим напоєм. Це і зумовило наявність в слов'янських мовах евфемізованих номінацій на позначення горілчаних виробів: укр. *горілка – грішна вода, зелений змії, скляний бог, адамові слізки (лизнути скляного бога – "напитися, бути п'яним"* [6: 334], *молитися скляному богові – "пиячити"* [6: 402], *допитися до зеленого змія – "надміру, до нестями"* [6: 268]), біл. *гарэлка – божая сляза, царскія слёзы, зладзейка з наклейкай, малако ад шалёнай каровы, чортава зелле*, рос. *водка – зелёное вино, огненная вода, злая водица, хлебная слеза*. Процес зловживання горілкою відображено, також, у низці фразеологізмів з прямою номінацією вище згаданого напою: укр. *в горілці киснути – "постійно пиячити"* [6: 295], *полоскатися в горілці – "надмірно пити спиртне"* [6: 539], *припадати до горілки – "пиячити"* [6: 564], біл. *мокнуць ў гарэцы – "п'янствувати, багато і часто пити"* [10: 2: 61], пол. *skoczyć na wódkę – "піти напиться"* [9: 2: 117], *zalewać się wódką (na trupa, na umór, w pestkę, w sztok) – "напитись"* [9: 2: 746], *być na wódcie – "бути напідпитку"* [9: 2: 601].

Друга група включає фразеологізми з компонентами-назвами безалкогольних напоїв. Найбільш частотними у цій групі є фразеологізми, які мають у своїй структурі компонент *молоко* – "1) біла рідина, що виділяється молочними залозами жінок і самиць ссавців після пологів для годування дітей, малят; 2) така рідина, одержувана від деяких сільськогосподарських тварин як продукт харчування" [8: 375]. У слов'ян *молоко* виступало одним із головних продуктів харчування та об'єктом міфологічних вірувань, магічних ритуалів і захисту. Зокрема, одним із них було купання малих дітей в коров'ячому молоці з метою, щоб було здорове і білошкіре, звідси й маємо фразеологізм *як скупаний у молоці* – "гарний зовні, виплеканий, випещений" [6: 822].

Деякі фраземи з лексемою *молоко* несуть сему благополучного життя. Це пов'язано з образом корови, яка асоціюється в українців з благополуччям та добробутом: *медові (і) та молочні (і) ріки* – "повний достаток" [6: 739], *молочні ріки і киселеві (маслені) береги* – "заможне, повне достатку, безтурботне життя" [6: 739].

Материнське молоко, як "генетичний" продукт, наділений сакральним значенням [6: 301], означає родинні кровні зв'язки і виступає символом материнства. Тому маємо в українській та в інших слов'янських мовах такі ФО: з *молоком матері* (біл. з *малаком маці*) – "від народження, з перших днів життя" [6: 403]; *всмоктувати / всмоктати з молоком матері* (біл. *усмоктаць з матчыным малаком*, рос. *всасывать с молоком матери*) – "засвоювати щось з дитинства" [6: 132]. Також молоко асоціюється з молодістю і здоров'ям людини: укр. *ще губи в молоці* – "хтось дуже молодий, недосвідчений" [6: 173], *молоко на губах витри* – "уживається для підкреслення чисті-небудь молодості, незрілості та недосвідченості" [6: 89], пол. *mieć mleko pod brodą, być z mlekiem pod brodą* – "бути дуже молодим" [9: 1: 116]; *як молоко та кров* (рос. *кровь с молоком*, пол. *kręw (i mleko) tręska z cęzjęj twarzę*) – "здоровий, з рум'янцем на щоках (про людину)" [9: 2: 403]. В українській мові, порівняно з іншими слов'янськими, маємо чимало фразеологічних одиниць з негативною семантикою, що містять у своїй структурі компонент *молоко*: *аж молоко кисне* зі сл. глянути, дивитися і т. ін. – "стає неприємно, моторошно" [6: 403], *шукати кістки в молоці* – "вередувати, вимагати чогось неможливого, прискіпуватися до чогось" [6: 780], *як з цапа молока* – "немає зовсім" [6: 754] та ін.

Також характерні українській мові фраземи з компонентом *квас*. *Квас* – "кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом" [5: 4: 131]. В Україні він був відомий ще з часів Київської Русі. Перша згадка про квас відноситься до 989 року, коли київський князь Володимир запровадив на Русі християнство. Квас був часто вживаним напоєм у населення, тому й маємо фразу: *мало квасу випив* – "недостатньо досвідчений, обізнаний у чомусь" [6: 97]. Квас в українського народу виступає символом незгоди, незадоволення – *говорить як квас у череві* – "хтось невдоволено бурчить" [11: 65]. Квас був доступним найбільш біднішим верствам населення, тому казали: рос. *перебиваться с хлеба на квас* – "відчувати велику потребу в харчуванні" [7: 459], біл. *часам з квасам, а парою з вадою* – "порізному – ситно і бідно" [10: 2: 887].

Найменшу кількість в українській мові становлять фразеологічні одиниці з компонентом *чай*. Чай порівняно недавній у традиційній українській кухні напій, тому жартують: *кохаю як цибулю після чаю* – "зовсім не люблю" [11: 158]. Здавна замість чаю пили заварені трави (звіробій, материнка, м'ята і т. ін.); відвар з цих трав уживали і як ліки [8: 633]. Чай – традиційний символ гостинності, як у світі, так і в Україні та в інших слов'янських народів, тому маємо такі фразеологічні одиниці з цим компонентом: укр. *на чай запрошувати (запросити)* – "запрошувати в гості, на чаювання" [5: 11: 264], *за чаєм* – "під час чаювання" [5: 11: 264], рос. *на чай звать* – "в гості" [7: 108], пол. *przyjąć, przyjmować kogo obiadem, herbatą* – "пригостити гостя чаєм" [9: 1: 776], *proszona herbatka* – "вечірне або післяобідне чаювання" [9: 1: 277], *tańcująca herbatka* – "чаювання поєднане з танцювальними веселощами" [9: 1: 277].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що фразеологізми з компонентами-назвами напоїв становлять в українській фразеології великий за кількістю і різний за семантикою пласт. Таке різноманіття значень фразеологізмів з проаналізованими компонентами свідчить про те, що для українців напої є одним з важливих елементів життєдіяльності. Аналіз етнокультурних особливостей

фразем з компонентами-назвами напоїв доводить, що ці мовні одиниці ідентифікують українську національно-культурну традицію харчування та репрезентують світосприйняття і спосіб життя народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова – М. : Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.
2. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2003. – 464 с.
3. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
4. Маслова В. А. Культурно-національна специфіка русскої фразеології / В. А. Маслова // Культурні слої во фразеологізмах і дискурсивних практиках. – М. : Язички славянської культури, 2004. – С. 69–75.
5. Словник української мови : в 11-ти томах. – Т. I-XI. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
6. Словник фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. – К. : Наук. думка, 2003. – 1098 с.
7. Фёдоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка : ок. 13 000 фразеологических единиц / А. И. Фёдоров. – 3-е изд., испр. – М. : Астрель: АСТ, 2008. – 878 с.
8. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 704 с.
9. Skorupka Stanisław Słownik frazeologiczny języka polskiego. – u 2 t. / Stanisław Skorupka. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1985. – 2 t.
10. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мн. : БелЭн, 1993. – 2 т.
11. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків, 1993. – 176 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Ter-Minasova S. G. Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiia [Language and Cross-Cultural Communication] / S. G. Ter-Minasova. – M. : Izd-vo MGU, 2004. – 352 s.
2. Kocherhan M. P. Zahal'ne movoznavstvo [General Linguistics] / M. P. Kocherhan. – K. : Akademiia, 2003. – 464 s.
3. Uzhchenko V. D. Frazeolohiia suchasnoi ukrains'koi movy [Phraseology of Modern Ukrainian Language] / V. D. Uzhchenko, D. V. Uzhchenko. – K. : Znannia, 2007. – 494 s.
4. Maslova V. A. Kul'turno-natsional'naya spetsifika russkoy frazeologii [Cultural and National Identity of Russian Phraseology] / V. A. Maslova // Kul'turnye sloi vo frazeologizмах i diskursivnykh praktikakh [Cultural Layers in Idiomatics and Discursive Practice]. – M. : Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2004. – S. 69–75.
5. Slovnyk ukrains'koi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]: v 11-ty tomakh. – T. I-XI. – K. : Naukova dumka, 1970–1980.
6. Slovnyk frazeolohizmiv ukrains'koi movy [Dictionary of Phraseology of the Ukrainian Language] / uкл. V. M. Bilonozhenko, I. S. Hnatiuk, V. V. Diatchuk, N. M. Nerovnia, T. O. Fedorenko. – K. : Nauk. dumka, 2003. – 1098 s.
7. Fedorov A. Y. Frazeologicheskii slovar' russkogo literaturnogo yazyka [Phrasebook of the Russian Literary Language] : ok. 13 000 frazeologicheskikh edinit / A. I. Feodorov. – 3-e izd., ispr. – M. : Astrel': АСТ, 2008. – 878 s.
8. Zhayvoronok V. Znaky ukrains'koi etnokul'tury [Signs of Ukrainian Ethnic Culture]: slovnyk-dovidnyk / V. Zhayvoronok. – K. : Dovira, 2006. – 704 s.
9. Skorupka Stanisław Słownik frazeologiczny języka polskiego [Dictionary of Phraseology of the Polish Language]. – u 2 t. / Stanisław Skorupka. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1985. – 2 t.
10. Liepiešaў I. Ja. Frazialahičny sloŭnik bielaruskaj movy [Dictionary of Phraseology of the Belarussian Language] : u 2 t. / I. Ja. Liepiešaў. – Mn. : BielJen, 1993. – 2 t.
11. Yurchenko O. S. Slovnyk stiikykh narodnykh porivnian' [Glossary of Persistent Folk Comparisons] / O. S. Yurchenko, A. O. Ivchenko. – Kharkiv, 1993. – 176 s.

Канюк М. В. Фразеологізми з компонентами-названнями напоїв в українському мові.

В статті представлено аналіз фразеологізмів з компонентами-названнями напоїв в українському мові. Виявлено перспективи розвитку досліджень фразеологічних одиниць з різними компонентами в семантичному і етнокультурному вимірах. Визначено пласт українських фразеологізмів з компонентами-названнями напоїв і проаналізовано їх семантику. Досліджено етнокультурні особливості вищезгаданих фразеологічних одиниць, виявлено їх національну специфіку.

Ключевые слова: фразеологічна одиниця, національно-мовна картина світу, внутрішня форма фразеологізму, символ.

Kanyuk M. V. Phraseological Units with the Components of Beverages Names in the Ukrainian Language.

In the article the semantic and ethnocultural analysis of the phraseological units with the components of beverages names in the Ukrainian language are introduced. Up to the present day, these phraseological units

have not been the object of the linguists' investigations and that is the actuality of the research. The material of the research is the phraseological dictionaries of the Ukrainian, Russian and Belarusian languages. The scientific methods of description, analysis and comparison were used to determine, systemize, and classify the semantic and ethnocultural peculiarities of the Ukrainian phraseological units with the components of beverages names and to compare them in the kindred languages. Two groups of the phraseological units with the components of beverages names were differentiated: 1) the phraseological units with the components of the alcohol beverages: hop, vodka, honey, beer; 2) the phraseological units with the components of the alcohol free beverages: milk, kvass, tea. The analysis of the above mentioned phraseological units was done and their semantics, national and cultural specificities were determined. As a result it was proved that the phraseological units with the components of beverages names make quantitatively big and semantically various layer. Such diversity of the meanings of the phraseological units with the components of beverages names proves that for Ukrainians beverages is one of the most important elements of everyday life. The investigation of the ethnocultural peculiarities of the phrases with the components of beverages names has proved that these language units identify Ukrainian national and cultural food traditions and represent the world view and the way of life of the whole nation.

Key words: *a phraseological unit, the language and national picture of the world, the inner form of the phraseological unit, a symbol.*